

СРБИЈА У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ

ПОГЛЕД ИЗ МАЊЕ ПОЗНАТОГ УГЛА

Србија поседује стару уметност, стару књижевност и у својим народним песмама опева, најчешће на меланхоличан начин, своје негдашње јунаке. Те песме и мелодије што сневају о ослобођењу лепе су и сетне. Певане с вечери, уз звуке једноструног инструмента, оне продиру до у душу.
Др Аријус ван Тинховен (1915. године)

У години када се у свету, баш као и у Републици Србији, обележава јубиларна 90. годишњица потписивања примирја и окончања непријатељстава у Првом светском рату, неопходно је подсетити се значајних јавних иступа, писаних сведочанстава и изузетних хуманих поступака, јавности мање познатих, често потпуно заборављених, али веома заслужних појединаца, који су потицали из Белгије, Холандије, Швајцарске, али и других земаља.

У мноштву храбрих појединаца треба да се издвоји неколицина личности чије активности на помоћи припадницима угрожених етничких или друштвених скупина инспиришу хероизмом и буде саосећање. Зато је прилог који следи, као својеврсно подсећање – посвећен њима, а попут слике у огледалу, и нама – онаквим какве су нас видели.

ДЕВЕДЕСЕТ ГОДИНА КАСНИЈЕ

НЕПОЗНАТЕ ИСТИНЕ

Велики окршаји попут битака на Церу, на Дрини, Колубари, одбране Београда у септембру и октобру 1915. године, повлачења трупа и дела избеглог цивилног становништва преко Албаније на јонско острво Крф и даље у савезничке војне болнице на тлу Француске, Алжира, Туниса, Малте и других држава, борбе на Солунском фронту и ослобођење земље у позно лето и рану јесен 1918. године, привлачили су пажњу великог броја иностраних војних заповедника, историчара, новинара, здравствених радника, али и широке јавности у великом броју земаља.

Историја ратова у којима су учествовали Срби, али и други народи који живе на простору средишњег Балкана, не обухвата, како се то неретко сматра, само велике војне успехе, примере изузетно појединачног јунаштва и хуманости, већ и по свом обиму и последицама застрашујућа сведочанства свирепости и масовних ликвидација. Инсистирање на војним успесима и занемаривање другог аспекта тих оружаних сукоба који се огледа и људским губицима и материјалним разарањима не може пружити потпуну и ваљану представу ни о једном ратном периоду.

У оквиру напора да се допринесе интензивирању процеса спознаје истине, одговорности и постигне неопходни степен помирења, савремена друштвена наука, а посебно историографија, поклонила је изузетну пажњу проучавању рата као таквог, али и конкретних оружаних сукоба који су у новије време потресали не само поједине регионе, већ и шири европски и светски простор. После текстова аутора који су се бавили сасвим одређеним аспектима ратних сукоба или феноменологијом страдања, појавио се и одређен број радова који су третирали феномен злочина, односно ратних страдања. Аутори који се баве овом темом махом су рођени у раздобљу између два светска рата, па су и сами доживели искуство оружаних сукоба, разарања и геноцида. Њихова истраживања и публиковани радови представљају резултат озбиљног интелектуалног напора да се на један савремен, потпун, на чињеницама заснован и непристрастан начин пружи одговор на нека од основних питања која стоје у самој сржи појава као што су масовни злочини.

Феномен жртава ратова, њихове сличности и особености могу се посматрати кроз вишеслојну призму. Посебно би требало разматрати тада угрожене друштвене групе као што су избегла лица, појединци из мешовитих бракова и деца. Користећи веома обимну и разноврсну архивску грађу прикупљену током дугогодишњих истраживања аутори историографских студија указују на основне облике односа жртава према ситуацији у којој су се нашли, али и на карактеристичне видове реакције на њу, попут апатије, која је најчешће водила, до смртног исхода, избеглиштва, неприхватања реалности, покушаја пружања отпора (стихијског и организованог)...

ТОТАЛНА ИСТОРИЈА

Излажући резултате својих истраживања на начин својствен савременој историографској школи, аутори се не задржавају искључиво на пољу историографије, већ вешто у свој текст инкорпорирају социопсихолошка, демографска и политиколошка разматрања, што доприноси високом научном квалитету рада који се презентује. Тиме је читаоцу понуђено дело које својим карактеристикама спада међу најбоље радове на тему погрома и геноцида над припадницима различитих народа и друштвених група у периоду Првог светског рата. Појава монографија попут оних које су настале као резултат дуготрајног и систематичног рада научника за балкански регион имају посебан значај, имајући у виду чињеницу да је истраживање сличних појава на нашим просторима у истом периоду често било оптерећено политичким, националистичким или идеолошким баријерама и стереотипима који су одвлачили пажњу појединих стручњака и шире јавности са суштине појава и процеса о којима је било речи. Пример објективног научног приступа предмету истраживања, што је случај не само код наведених већ и бројних других аутора, може искључиво позитивно да делује на стручне кругове и да допринесе квалитетнијем тумачењу и промишљању појединих сегмената новије историје Србије.

Међутим, потреба да се истраже, спознају и дефинишу појаве и процеси који доводе до ратних сукоба, страдања становништва и заштићених делова популације, подразумева и свест о многим храбрим појединцима и групама које су у свеопштој трагици светских ратова показали подвиг немерљиве личне храбрости у заустављању погрома или спасавању жртава. Наше разумевање феномена геноцида било би некомплетно уколико бисмо изоставили познавање оних личности које су одбиле да постану неми посматрачи и тиме дозволе инспираторима злочина да реализују план потпуног уништења појединих етничких скупина или друштвених група. Упркос опасности, храбри појединци ризиковали су своје животе, али и животе својих ближњих, како би их заштитили од прогона.

Неопходно је да се у мноштву храбрих појединаца издвоји неколицина личности чије активности на помоћи припадницима угрожених етничких или друштвених скупина инспиришу хероизмом и буде саосећање. Указивање на такве појаве представља покушај да се обнови успомена на оне личности које су покушале да својим примером укажу на потребу за солидарношћу и помоћи својим суграђанима који су били систематски прогањани и ликвидирани из једног јединог разлога – зато што припадају другој нацији или друштвеној групи.

У мноштву таквих примера у свету, а у мањку сличних појава валоризовања и презентовања хуманих дела појединих наших

Бојно поље после битке

Генерал Живојин Мишић на линији фронта

сународника, треба, поред осталог, указати на нека од сведочанстава из периода оба светска рата.

БЕЗ РАВНОДУШНОСТИ

Период Првог светског рата на територији Србије карактеришу велики оружани сукоби, али и масовна страдања цивилног становништва и припадника Војске Краљевине Србије. Раздобље између 1914. и 1918. године, стога, представља једно од најтрагичнијих периода новије националне историје.

Велики окршаји попут битака на Церу, на Дрини, Колубари, одбране Београда у септембру и октобру 1915. године, повлачења трупа и дела избеглог цивилног становништва преко Албаније на јонско острво Крф и даље у савезничке војне болнице на тлу Француске, Алжира, Туниса, Малте и других држава, борбе на Солунском фронту и ослобођење земље у позно лето и рану јесен 1918. године, привлачили су пажњу великог броја иностраних војних запovedника, историчара, новинара, здравствених радника, али и широкe јавности у великом броју не само европских регија и земаља.

Поред нашој јавности добро познатих писаних осврта, дневничких бележака, студијско-аналитичких текстова, новинарских репортажа и званичних извештаја из пера угледних, махом француских, британских и руских државника, интелектуалаца, научника, здравствених радника, хуманитараца и новинара, остаје утисак да се читав низ важних историјских извора нашао ван видокруга домаћег читалаштва.

У години када се у свету, баш као и у Републици Србији, обележава јубиларна 90. годишњица потписивања примирја и окончања непријатељстава у Првом светском рату, неопходно је подсетити се значајних јавних иступа, писаних сведочанстава и изузетних хуманих поступака јавности мање познатих, често потпуно заборављених, али веома заслужних појединаца који су потицали из Белгије, Холандије, Швајцарске, али и других земаља. ■

СВЕДОЧЕЊА ОЧЕВИДАЦА

О ГОЛГОТИ, ЖРТВИ И ПРКОСУ

Ослањајући се на сопствена истраживања, али и на истраживања својих претходника и колега, повреде међународног права које је кршила Аустроугарска војска доктор Рајс сврстао је у пет група: употреба дум-дум метака; бомбардовање отворених вароши и разарање зграда, убијање затвореника и рањеника, убијање цивила и пљачкање и уништавање покретне приватне имовине.

Иако наизглед исувише културолошки, историјски и религијски различите, Србија, Данска, Белгија, Холандија, Швајцарска, Шкотска, Русија или Канада представљају значајне европске и прекоморске регије које пажљивијим проматрањем откривају везе које су зачете још крајем средњовековног, односно нововековног раздобља. У почетку засноване на знатижељи појединаца, те везе прерастале су у постепено боље упознавање земље, њених природних одлика, али и у узбудљиво разоткривање богате прошлости другог народа, његових културолошких особености, језичких карактеристика, обичаја. И како су погледи истраживача, дипломата, картографа и путописаца са севера бивали све чешће усмеравани ка пределима средишњег Балкана, тако су се пред њиховим очима указивале заједничке црте, сличне историјске матрице, препознатљиве карактеристике свести о припадности малобројном народу окруженом моћним и дуговеким царствима, обема нацијама својствени пркос, слободољубље, тежња ка обнови или успостављању своје државе.

ИЗВЕШТАЈИ ВОЈНИХ ПОСМАТРАЧА

Интересовање јавности у Белгији и Холандији, на пример, за дешавања у региону средишњег Балкана, а посебно у Србији, приметно је појачано у првим деценијама прошлог века. Поред два обимна чланка Мејнарда Меренса (Meinard Merens), почасног генералног конзула Краљевине Србије у Амстердаму, објављена 1900. и 1901. године у Боновом илустрованом часопису (Boon's Geïllustreerd Magazijn) под насловима *Понешто о Србији* (1900) и *Холандија и Србија: Сећање са путовања* (1901), о дешавањима у Србији писали су 1901. и Марселус Емантс (Marcellus Emants), 1903. госпођица Ј. Г. Лухт (J. G. Lugt), 1913. Хосинус де Вохт (Gosinus de Voogt), 1913. потпуковник Ј. Ц. Ван ден Белт (J. C. van den Belt), 1914. др Х.

Копесхар (H. Kopeeschaar), 1913. поручник Ј. Фабијус (J. Fabius) и 1915. године др Аријус ван Тинховен (Arius van Tienhoven).

Потпуковник Ј. Ц. ван ден Белт први је холандски официр који је посетио Србију у периоду балканских ратова и Првог светског рата. Овај војни посматрач у свом делу објављеном 1912. године описује заражене стране укључене у оба балканска рата, њихове заповеднике, оружану силу, опрему и најзначајније ратне операције. Његова опажања документована су статистичким подацима и војним мапама. Будући да је био војно лице, Ван ден Белт се у свом тексту није превише освртао на политичке аспекте балканских ратова, већ је своју пажњу посветио анализирању прошлости балканског региона. С тим у вези он је у више махова цитирао тадашњег дописника лондонског дневног листа Daily Mirror Филипа Гибса (Philip Gibbs), који је истакао како „дуго прижељкивану борбу против Турака, реваншистички рат, the campaign which has fulfilled the vengeance of the centuries више нико и ништа није могло да спречи“. Настављајући изношење својих импресија о Другом балканском рату, Ван ден Белт посебно је указао на „изузетно држање становништва приликом избијања рата као и када је постало познато колико су велики губици“, али и на изјаву неименованог члана Црвеног крста о томе да „ће мање западноевропске земље морати темељито да ревидирају своје мишљење о балканским државама“.

Након текста потпуковника Ван ден Белта, прво сведочанство о ратним дешавањима у Србији тога времена, које је настало као резултат рада једног лекара, представљало је предавање др Х. Копесхара под насловом *Понешто о Црној Гори и Србији и мом раду тамо* (Een en ander over Montenegro en Servië en mijn arbeid aldaar). Оно је презентирано на састанку Друштва за унапређење медицине и породилства, одржаног 18. октобра 1913. у Амстердаму. Излагање др Копесхара, официра санитетске службе холандске Источноиндиј-

ске војске, касније је објављено у Медицинском недељнику, а као посебно издање обима 80 страница, које прате фотографије чији је аутор сам др Копесхар, штампано је у Амстердаму 1914. године.

Након што је током Првог балканског рата боравио на територији Краљевине Црне Горе, где је заједно са својим колегама лекарима Остерхајсом (Oosterhuis) и Ољеником (Ogenick) и својом супругом, која је помагала као болничарка, радио у санитетској служби тамошње војске, др Копесхар се 1913. године, после краћег боровка у Холандији, запутио у Србију. И док је стање санитетске службе у Црногорској војсци било крајње критично и хаотично, дотле је његов рад у Србији давао много веће резултате. Захваљујући доброј организацији санитетске службе Српске војске и бољој економској ситуацији у држави, рад др Копесхара у Србији током Другог балканског рата допринео је успешнијем деловању војног санитета, унапређењу саме санитетске службе, али и јачањем подршке холандске јавности у односу на циљеве са којима је Србија ушла у овај оружани сукоб.

ТИФУС - ЈОШ ЈЕДАН НЕПРИЈАТЕЉ

Епидемија пегавог тифуса која је Србију захватила крајем 1914. године представљала је извор додатне смртности међу цивилним становништвом и припадницима оружаних снага.

Инфективне болести епидемијског карактера јављају се као последица нехигијенских прилика и нередовних стања, првенствено у ратним условима. Тако се истовремено са изузетним напорима 1914. године, као пратећа појава обрушила епидемија пегавог тифуса, која према узетом данку спада у ред највећих за које се зна. Опака болест захватила је још у октобру ваљевски крај да би до децембра добила епидемијске одлике и проширила се на остале пределе. Без обзира на то што у војној историји нема примера да је једна војска ушла у рат са тако малим бројем лекара као наша (свега 450 на око четири и по милиона становника), српски санитет је уз помоћ страних лекарских мисија успео да савлада пегавац до краја маја 1915. на овим просторима, а до августа потпуно на подручју Србије. Регија посебно погођена овом епидемијом било је шире подручје ваљевског краја.

Верује се да су пегави тифус пренели аустроугарски војници у контакту са избеглицама и војском, а да су развоју болести погодвали климатски услови и општа исцрпљеност наше војске, већ изнурене честим ратовањем. Ако говоримо о историјату инфективних болести, треба истаћи да рекурент и пегави тифус нису били заступљени код нас пре 1912. године. У Првом балканском рату пегавац су пренели турски заробљеници и појавио се истовремено на више тачака (Неготин, Куманово, Прешево). Други балкански рат вођен је лети, те пегави тифус није био присутан у великом степену, али је зато преко бугарске војске и њене територије пренета колера, која је нанела доста губитака и снаге санитета биле су усмерене пре свега на њено савладавање. Рекурент, а делимично и пегави тифус јављају се у војсци и после мира 1913. углавном на јужним границама, где је ендемски постојало жариште (маја 1914. у Дебру). Поред дефинисане санитетске прилике у балканским ратовима са Првим светским ратом, примећујемо да је санитет у балканским ратовима био хируршки опремљенији, такође захваљујући иностраној помоћи, али и то да је вакцина против колере већ увелико била у употреби, те му се зато замерао њен недостатак. Насупрот овоме, поред знатно ширег простора на коме је требало деловати, вакцина против пегавог тифуса пронађена је тек 1928. године.

ВАЉЕВО - СТАН СРПСКЕ ВОЈСКЕ

Нови ратни сукоб наметнут је нашој војсци која није имала прилике да се одмори и реорганизује у војном али и у санитетском погледу.

Према најстаријим подацима, планирање зграда за болнице у случају рата отпочело је, по тада важећем календару, 26. фебруара 1914. Попис је предвиђао 11 општинских објеката са 2.210

болесничких кревета. Каснији догађаји надмашили су сва очекивања, па су првобитни планови кориговани, тим пре што су уочи рата у Ваљево постојале само две болнице: Ваљевска окружна болница (у чијем је саставу био Хируршки павиљон, данас зграда Архива) са управником др Селимиром Ђорђевићем и Стална војна болница Дринске дивизије, којом је руководио санитетски мајор др Павле Војтех, обе са скромним смештајним могућностима.

Промена правца аустроугарског напада довела је до нове оријентације одбране на српској страни. Нашавши се у позадини, Ваљево је постало оно место одакле се командовало непосредном ситуацијом на бојишту.

Иако победоносне и вишеструко значајне војне операције, као што су Церска битка, а потом двомесечна битка на Дрини, исцрпеле су војску па су се наше снаге повукле на линију Обреновац–Уб–Ваљево–Бајина Башта. Концентрација војника, рањеника и избеглица утицала је да број становника достигне цифру од 100.000, десет пута већу но у мирнодопским условима, а да сам град према казивању др Арчибалда Рајса постане главни стан српске војске.

На располагање Врховној команди стављени су 9. августа становни имућних Ваљеваца: Зоре Обрадиновић, Милана Гађевица, Антонија Пурића, Драге Секулић, али и зграде јавних служби:

Шумске управе, Пореског одељења или пак стара Официрска команда.

У тешким условима почињу са радом прве резервне болнице: Прва у згради 17. пука (данас војна касарна код кафане „Јадар“), Друга у артиљеријској касарни, Трећа у касарни 5. пешадијског пука (порушена крајем Другог светског рата), Четврта у згради Гимназије.

Следећи упутства војног санитета општинске власти настојале су да преко патрола које су радиле даноноћно омогуће прихват рањеника и оболелих. Наглашавамо постојање „Одбора за дочек и помоћ рањеницима“, којег су самоиницијативно оформили грађани, са председником Миланом Матићем, чији су чланови добровољно радили у сани-

Ваљево је постало град – болница

Доктор Елси Мод Инглис ПОД СРПСКИМ ЗНАМЕЊЕМ

Период Првог светског рата у Србији обележило је деловање великог броја иностраних хуманитарних и медицинских мисија, а међу њима се посебно истицала она коју су чиниле припаднице Шкотске женске болнице у иностранству.

Оснивач те хуманитарно-медицинске организације и пионир социјалне и ратне медицине у Шкотској била је др Елси Мод Инглис (Elsie Maud Inglis).

Хумана Шкотланђанка рођена је у месту Наини Тал у Индији 16. августа 1864. године. Студирала је медицину у Единбургу и Глазгову. У главном граду Шкотске је 1894. године основала болницу за жене и породилиште са саветовалиштем. Оснивач је Шкотске сифражетске федерације (1906), која се борила за грађанска права жена, али и упућивала женске медицинске мисије на фронтове у Француској, Србији, Грчкој и Русији.

Са бројном медицинском екипом др Инглис стигла је у Србију 1915. године, где се посветила сузбијању

епидемије пегавог тифуса и других заразних болести. Заробљена је исте године од стране аустроугарских трупа и враћена у Велику Британију. Наредне, 1916. године, отпутовала је у Русију са више од осамдесет жена лекара и болничарки. Тамо је основала болницу у којој су, поред осталих, лечени и српски ратници који су се борили на Руском фронту.

Озбиљно нарушеног здравља, др Елси Мод Инглис вратила се 1917. године у родну Шкотску, где је и умрла 26. новембра исте године у Њукастлу на реци Тјун (Newcastle upon Tyne). Током опела, одржаног у цркви Светог Џила у Њукастлу, преко њеног ковчега биле су положене државне заставе Србије и Уједињеног Краљевства.

Доктор Елси Инглис остала је упамћена као врстан стручњак у области медицине, велики хуманиста и пожртвовани сарадник у најтежим данима Првог светског рата. Њено деловање у Србији оставило је значајан траг и у више меморијала којима је одата почаст и захвалност шкотским лекаркама и болничаркама. Спомен-чесма Црквенац у Младеновцу, меморијална плоча на здању некадашње Болнице шкотских жена у Крушевцу и споменик у Врњачкој Бањи, само су неки од најупечатљивијих обележја. Истовремено,

Вакцинација српске војске

тетској служби. Иако су напори општинске управе и самих мештана били у складу са ратним околностима, највећи терет у сузбијању епидемије имао је да поднесе малобројан и у медицинском погледу недовољно опремљен српски санитет. Стога се Србија уздала у помоћ страних лекара који су на позив српске владе почели да долазе током лета 1914. године.

посебан знак захвалности др Елси Инглис указан је тиме што је скулптура са њеним ликом, рад Ивана Мештровића, као поклон српског народа дарована Шкотској националној галерији (The Scottish National Portrait Gallery) у Единбургу, у којој је и изложена.

„Хоће ли”, писала је крајем 1914. године др Инглис у угледном лондонском Тајмсу, „сви они који осећају да на овај начин могу да надокнаде неки од дугова које савезници имају у односу на храброст и постојаност српског народа, послати своју помоћ што пре организацији жена Шкотске, која се спрема да своју прву болницу упути у Србију?”

О др Елси Инглис писало се и говорило много. Британски премијер Винстон Черчил једном приликом је рекао: „Слава Елси Инглис сијаће у историји људског рода”.

Прве речи захвалности у име Србије, у свом писму од 4. априла 1916, упутио је Никола Пашић, председник краљевске Владе.

У име Његовог Краљевског Височанства регента, у име српске Владе и читавог српског народа припала ми је част да упутим изразе наше искрене захвалности племенитим кћерима велике британске нације, које су ризиковале своје животе и жртвовале своју слободу за здравље и добробит српских војника и српског народа.

Користим ову прилику да нагласим колико ценимо помоћ коју је Србији пружила организација жена Шкотске, која је упутила толико добро опремљених болница у нашу земљу и која и даље наставља да помаже нашем народу колико може.

Српски народ никада неће заборавити шта су за њега урадиле жене Шкотске.

Зарази се најпре супротставила мала група ваљевских лекара, будуће жртве епидемије. Долазак бројних лекарских мисија и појединих лекара добровољно и на позив, указује на сву озбиљност ситуације. Овде су радили лекари у саставу разних мисија – руске, француске, енглеске, америчке, шкотске, белгијске, холандске и многих других. И поред огромне помоћи са стране, заслуга у заустављању епидемије у првом реду припада српском санитету.

Ово је истицао шеф холандске мисије др Аријус ван Тинховен, који је на дужности главног хирурга Ваљевске војне болнице остао од августа 1914. до априла 1915. одајући признање нашим лекарима на стручности и залагању. Између осталог, Тинховен је описао и оне тренутке, када га је већ оболело од пегавог тифуса лечио познати лекар, др Селимир Ђорђевић, наглашавајући да је у то време смртност у ваљевским болницама износила око 90 посто. Заједно са др Тинховеном оперисали су пуковник др Јордан Стајић и мајор др Вуловић, радећи даноноћно са скромним средствима.

ДОКТОР ХИРШФЕЛД

Мало је познато да се међу првим страним лекарима који су се одазвали позиву српске владе и дошли у Србију налазио и полски Јеврејин др Лудвиг Хиршфелд. Појава пегавог тифуса затекла је др Хиршфелда на дужности професора хигијене Медицинског факултета у Цириху. Сазнавши за позив српске владе, понудио је своје услуге и добио одговор: Дођите одмах. Врло брзо је др Хиршфелд, у пратњи своје пожртвоване супруге Хане која је такође била лекар, кренуо на пут у Србију преко Италије и Грчке.

По доласку у Србију др Хиршфелд се прво запутио у Ниш, али је одатле упућен у Војну болницу у Ваљеву, у којој су већ деловале холандска војномедицинска мисија и медицинско-хуманитарна мисија Организације шкотских жена, али и читав низ болничара волонтера из Србије, међу којима посебно место заузима велика српска сликарка Надежда Петровић, која је вршећи своју хуману ду-

жност умрла од последица епидемије пегавог тифуса током пролећа 1915. године у Ваљеву.

Први утисак о болници у коју је дошао на рад овако је описао:

„... Одлазим у болницу за заразне болести, која се налази на брежуљку изнад града. Добијам једну собу, узани сандучић и мало сандуче, које се поносно зове „Бактериолошка лабораторија“. Она се састоји од мале грејалице за неколико епрувета и педесетак епрувета од малог броја реактива. С таквим оружјем треба да нападнем једну од највећих епидемија пегавог тифуса...

... Ускоро су се сви болесници увашљивили.

Поједини случајеви пегавог тифуса међу аустроугарским заробљеницима претворили су се у пожар који је просто сагорео земљу...”

Болница у коју је дошао да ради др Хиршфелд личила је на пакао. Није било довољно кревета за све болеснике, те су неки од њих бивали полагани на под. Посебан проблем представљали су они који су се налазили у делиријуму, будући да није био редак случај да неко од њих побегне из круга болнице, стигне до вароши и тиме учини да се ова опасна и смртоносна заразна болест прошири и на цивилни живаљ у Ваљеву.

Доктор Хиршфелд повукао се из Србије, заједно са Српском војском на Крф, крајем 1915. године. Током краће боравка у Цириху где је упућен по наређењу српске владе како би купио нову бактериолошку лабораторију, вратио се међу Србе који су се тада већ увелико борили на Солунском фронту. У Едеси крај Солуна отворио је бактериолошку лабораторију Српске војске, а по ослобођењу Београда 1918. године формирао је бактериолошку лабораторију Прве армијске области и постао њен шеф.

У Пољску, одакле је био родом, проф. др Лудвиг Хиршфелд вратио се 1920. године. До краја живота остао је веран имунолошкој науци и обучавању студената медицине на факултетима у Варшави и Вроцлаву. Умро је у Пољској 1964. године, а у Београду је осам година касније објављена његова књига под насловом Историја једног живота.

ПОТВРДЕ СУРОВОСТИ РАТА НА ТЛУ СРБИЈЕ

Текстови српској јавности у наше време скоро потпуно непознате земљакиње проф. др Лудвига Хиршфелда, Катарине – Кларе Штурценегер (Catherine Sturzenegger), добровољне болничарке у служби Црвеног крста, објављени на француском језику у Паризу 1916. године под насловом „Србија у рату 1914–1916.“, потврђивале су тврдње њеног сународника др Рудолфа Арчибалда Рајса, професора криминологије на Универзитету у Лозани, да су аустроугарске трупе флагрантно кршиле одредбе Хашке конвенције из 1907. године.

„Све госпође обављају преврћања са херојском оданашћу“, записаће у Нишу 18. августа 1914. Катарина Штурценегер. „Оне перу, чисте и завијају ране често од раног јутра до касно у ноћ, по својој сопственој иницијативи; само тешке случајеве обрађује

Особље Ваљевске болнице

главни лекар. А постигнути резултати казују нам да добро радимо: све лакше ране врло су добре; кроз петнаест дана моћи ћемо да отпустимо трећину наших људи”.

„Радиле смо као кртице“, сећа се Мага Магазиновић, „од глачања паркета, прања прозора, спремања постеља рањеницима – па до правих болничарских дужности: мерења температуре, развијања и сечења завоја, преврћање рана по лекарском упутству – дељења оброка, помагања оним који се нису сами могли хранити. А када су стигли рањеници са Мердара и Куманова, 36 часова смо непрекидно преврћали и смештали рањенике. Крепили смо се само болничким чајем и властитим бисквитима. Јаук и вапај тешких рањеника са разнесеним шакама, лактовима и стопалима, са ужасним трбушним повредама, пролазили су ми кроз срж у костима. Крви се нисам грозила ни плашила, али сам је осећала као страшну оптузбу на свеколику цивилизацију и културу човечанства у XX веку.“

Прикупљена сведочанства ове болничарке, њени наводи и доказни материјал оквалификовали су поступање аустроугарских окупационих власти у Србији као крајње сурово и изразито нехумано. Познате су чињенице из списка Штурценегерове, али и других савременика, који су на основу извршених аутопсија утврђивали и потврђивали суровост рата на тлу Србије. Сви њени наводи имали су карактер оптузбе због начина и средстава којима је Аустроугарска ратовала на Српском фронту, а посебно због поступка позадинских власти према цивилном становништву у време Церске и Колубарске битке. Штурценегерова је својим сведочанствима само потврђивала оно што су домаћи, српски извори доносили о поступцима аустроугарских трупа. Она је, примерице, наводила да је Аустроугарска војска током целог трајања рата подигла око 60.000 вешала на својој територији и на окупираним подручјима, од чега је несразмерно велики број био у самој Србији.

Ослањајући се на сопствена истраживања, али и истраживања својих претходника и колега, повреде међународног права које је кршила Аустроугарска војска доктор Рајс сврстао је у пет група: употреба дум-дум метака; бомбардовање отворених вароши и разарање зграда, убијање затвореника и рањеника, убијање цивила и пљачкање и уништавање покретне приватне имовине. ■

ПИСМА, ДНЕВНИЧКЕ БЕЛЕШКЕ, НОВИНСКИ ТЕКСТОВИ

СВЕДОЧЕЊА

Раздобље балканских ратова и Првог светског рата увело је Србију у сферу до тада највећег занимања јавности и у Низоземљу. Чињеница да се једна мала и заостала балканска краљевина нашла у рату са моћним Отоманским, а касније и Аустроугарским царством, наново је пробудила изразе солидарности и саосећања са њеним становништвом.

У великом броју публикација које настају у том периоду, својим значајем и аутентичношћу издвајају се дневничке белешке Аријуса ван Тинховена *Страхоте рата у Србији – дневник ратног хирурга*, објављене 1915. године у Ротердаму. Настављајући рад свог колеге др Копесхара, др Аријус ван Тинховен је други пут са својим сарадницима у Србији боравио у периоду од почетка августа 1914. до фебруара 1915. године.

Објављивање његових дневничких бележака резултат је извештаја које је слао холандским дневним листовима *Nieuwe Rotterdamse Courant* и *Algemeen Dagblad*, али и обимног интервјуа који је дао новинару *Нових ротердамских новина* М. Ј. Брусееу, објављеног у рубрици *Међу људима*.

У уводној речи свога дневника, штампаног у Хагу августа 1915. године, др Ван Тинховен нагласио је како је његов интервју са новинаром М. Ј. Брусееом наишао на толико занимање и изазвао толики број питања да га је са задовољством допунио и опремио фотографијама које је лично снимио, како би новинар Брусее то објавио као засебно издање. „Сада када ова сећања више нису намењена неутралним новинама“, нагласио је аутор, „у више тачака сам оштро испустио против окупације које су починиле аустријске трупе. Нису у питању појединци, већ влада која је своје војнике опремила најокрутнијим распрскавајућим мецима. Надам се, осим тога, да ће ова књига допринети да се бољим светлом осветли српски народ. Трудно сам се да увек на најобјективнији начин прикажем оно што сам видео и запажао“.

Ратни хирург Ван Тинховен боравио је у Србији и током балканских ратова, да би се почетком лета 1914. године поново нашао на нашим просторима. Заједно са својим колегама лекарима он је деловао при чувеној Војној болници у Ваљевоу, у којој је радио као руководилац Одељења за хирургију. О свом доласку у тај град и ангажовању у Војној болници, лекар и хуманиста је записао: „Представили су ме градским властима и поставили за првог хирурга у средској болници, која је пре пет година реновирана по свим прописима. Све је на једном спрату, добио сам добре просторије за операције и превијање, као и једну за рендген, а и пристојан смештај за болничарке и себе. Све смо испразнили, добро очистили... Једно време је владао непријатан мир. Све док Аустријанци 16. августа 1914. године нису прешли Дрину код Шапца и кренули на Ваљево... Дошли су до Завлаке, на три сата од нас, и све време су се чули топови...“

Материјални докази о зверствима аустроугарских војника

Убрзо после почетка општих оружаних сукоба на територији северозападне Србије, који су у другој половини августа 1914. године кулминирали Церском битком, медицинска екипа др Ван Тинховена суочила се са великим приливом рањених припадника Војске Краљевине Србије, али и цивила. „Тада су почели да пристижу рањеници, у великим транспортима које су најчешће довозили увече и ноћу; једном чак осам стотина истовремено“, записао је др Ван Тинховен. „Најпре су их спуштали на сено у великим магацинима, сироте људе, неке на умору, друге већ мртве – сабијене на гомиле, јадно, као стоку. А одатле су их распоређивали на разне болнице и амбуланте; болесни одвојено, рањени по врсти повреда, колико је то било могуће. Три санитарска воза непрестано су развозила оне који су иоле били у стању за транспорт“.

Одабирање и усмеравање било је поверено др Ван Тинховену, тада једином страном лекару на лицу места. „Тешке случајеве за операцију“, како је забележио новинар М. Ј. Брусе, „слао је на своје одељење, где су му асистирали сестра Де Хрот, три Српкиње и два студента, један медицине, а други права. Отад је прилично редовно обављао осам до десет великих операција дневно. Јер су само најтежи пацијенти остајали у Ваљеву; они који више нису могли да се транспортују. На Одељењу за хирургију, наиме, није било више од шездесет кревета. „А највише што сам ја“, каже доктор „као једини добро опремљени хирург могао да учиним, било је да оперишем читав дан, често и до дубоко у ноћ...“

„Све док Аустријанци нису били присиљени на свеопште повлачење 21. августа 1914. године, захваљујући помоћи Моравске дивизије, која је за 24 сата препешачила 67 километара. Био је то пораз који се претворио у потпуни дебакл. Међутим, аустријске трупе су, састављене махом од Хрвата, Мађара, Чеха и Пољака, у повлачењу на све стране уништавале, убијале, пљачкале и скрнавиле, жене и децу – стравично“, записао је др Ван Тинховен.

МАТЕРИЈАЛНИ ДОКАЗИ О ЗЛОЧИНУ

Под утиском деловања непријатељеве војске на српској територији и злочина који су тада учињени над цивилним становништвом др Ван Тинховен определио се да прикупи материјалне доказе о употреби недозвољеног наоружања и муниције, али и сведочанства о конкретним злочинима почињеним у Мачви. О фор-

Збег становништва пред терором

мирању Комисије за утврђивање ратних злочина новинар М. Ј. Брусе је записао: „Српски командант Дринске дивизије образовао је комисију ради истраге над овим страхотама. Шеф полиције Ваљевског округа учествовао је у њеном раду, затим један аустријски лекар у српској служби, др Ван Тинховен, швајцарски инжењер Шмит са фотографом и неопходном пратњом. А стравичне слике зверстава, силовања, које је наш земљак прикупио, додатна су осуда ратног лудила. Истрага се односила на подручје између Завлаке и Брезјака. Кренуло се аутомобилом кроз напаћени крај. Народ тамо живи веома раштркано, већином у засеоцима од неколико домаћинстава сврстаних око крчме; или око куће локалног попа. Убрзо су наишли на шеснаест лешева људи који су били повезани конопцима, сваки устрелен три до четири пута, сломљених руку и ногу, смрсканих лобања. Заробљен је један аустријски

ДОКТОР ТЕОДОР ВИЛИЈАМС МАЛГАРД ЧОВЕК КОЈИ НИКАДА НИЈЕ ОТИШАО

Спомен-плоча др Теодору Вилијамсу Малгарду (1888–1920), лекару из Данске, сведочи о још једном у мноштву заборављених здравствених и хуманитарних радника који су дошли у Србију током Првог светског рата и својим деловањем дали значајан допринос настојањима да се смање људски губици у том раздобљу.

Спомен-плоча посвећена успомени на тог лекара који је у Србију дошао из далеке скандинавске државе налази се на здању старе Градске болнице у Куршумлији. Постављена је 28. августа 1995. у знак захвалности за велики допринос лечењу и здравственом просвећивању становништва тога краја, али и у изградњу Градске болнице после Првог светског рата.

Доктор Малгард је у Србију дошао 1915. године као лекар добровољац. Током Првог светског рата оженио се Нишлијком

мајор, кога је народ посебно кривио за зверства његових трупа. Комисија га је саслушала. Реч је о мајору Јозефу Балцарику. Одвели су га до ливаде, где су били наслагани лешеве старца, жена и деце убијених кундацима и бајонетима, млада створења одсечених руку или још ужасније искасапљених. Мајор је порицао кривицу. Али када су га касније спроводили у главни штаб, док је српски мајор седео у запрежном возилу, а он као обичан војник крај кочијаша, искористио је прилику да се отрује цијанкалијумом. На једном другом месту је комисија нашла лешеве четворо побијених људи. Верни пас, још увек на узици коју је његов господар држао у уложеној шаци, био је преполућен. Из једне свеже хумке ископали су пет тела, два без рана, која су остављала утисак да су жива закопана. Нешто даље су, пак, на гомили нашли 60 до 70 лешева деце, изгореле у школи. И још много сличног је комисија видела“.

Налази Комисије и згранутост међународне јавности над њима допринели су томе да Аустроугарска војска примени казнене мере против оних својих припадника који су се огрешили о норме међународног ратног права и одредбе Женевске конвенције. Ван Тинховен је тврдио да су те ригорозне казне имале ефекта и да он касније више није наилазио на масакрирано цивилно становништво.

Убрзо после окончања војних операција у Церској бици, тачније 18. августа 1914, др Ван Тинховен се упознао са др Рудолфом Арчибалдом Рајсом, професором криминалистике на Универзитету у Лозани, који је у Србију пристигао како би детаљније истражио налазе Комисије. Након увида у стање и разговора са др Ван Тинховеном, др Рајс је изнео процену по којој је у том кратком периоду повлачења Аустроугарске војске убијено око 4.000 цивила, старости између два месеца и 92 године. Рајс је, поред истраживања почињених ратних злочина, у Србију дошао и како би сакупио доказе о употреби недозвољене распрскавајуће муниције, тзв. дум-дум метака. Доктор Ван Тинховен је забележио да у почетку није поверовао у распрскавајуће метке: „Моја сумња је касније побијена, и уверио сам се у то да су их Аустријанци користили. Типична рана проузрокована таквим метком јесте мала улазна рана у месо. Међутим, испод ње метак је експлодирао, распршио се и направио је огромну рану“.

САДРЖАЈ ЗЛОКОБНОГ ЗРНА

Разлог што холандски лекар у почетку није веровао у то да непријатељеве оружане снаге користе тзв. дум-дум муницију прозилазило је из чињенице да већина таквих рањеника због брзог подлагања повредама проузрокованим јаким крварењем није ни стизала до Војне болнице у Ваљево. Ипак, пошло му је за руком

да прикупи неколико метака и да их касније однесе на експертизу у Холандију, да би од једног тамошњег угледног балистичара добио следећу потврду: „Поштовани господине, поводом поглавља У вашег ратног дневника, објављеног у *Новим ротердамским новинама* од 30. марта 1915. године, могу Вам саопштити да сам на преглед примио два распрскавајућа метка каква сте тамо описали. До пре неколико дана и усмено и писмено сам заступао мишљење да треба сузбити бајку о распрскавајућим мецима, из простог разлога што они не постоје, а осим тога, сва малокалибарска пушчана зрна могу под одређеним околностима да изазову рањавања која на први поглед одају утисак да су коришћени распрскавајући меци. Меци које сте Ви донели научили су ме супротно. То су најужаснија средства за убијање која се могу замислити. Кад сам након брижљивог скидања омотача видео садржај једног таквог зрна и када је истина полако допрла до мене, преостало ми је само гађење због недостојног ратног злочина једне моћне царевине спрам храброг, патриотског, крајње симпатичног малог народа од неколико милиона душа“.

Делујући у тешким условима Првог светског рата, др Ван Тинховен чинио је напоре како би своје искуство и најновија медицинска сазнања која је стекао током његовог пређашњег рада у Холандији пренео својим српским колегама. „Прострелне ране уста и образа, смрскане вилице, то се може средити, иако ти људи страшно пате јер не могу да једу“, указивао је. „Такође и прострелне ране лобање. Заблуда је да је прострелна рана мозга по дефиницији смртоносна. Имао сам момке код којих је мозак цурио у млазу, па су ипак излечени. Ране у пределу потиљка често угрожавају центар за вид, што изазива слепило, а то за нас хирурге, ипак, могу бити веома захвални случајеви. Ако је сам центар само мало оштећен крхотинама лобање и крвним притиском, онда операција чини чуда. И онда та срећа када се чуло вида полагамо да враћати; када им ставиш руку пред очи, а они коначно почну да назиру њен обрис, онда да разликују прсте, па кад крену да их броје: ... два, и на крају свих пет! Па кад заплачу од среће...“

На питање новинара М. Ј. Брусца, који се занимао да ли је др Ван Тинховен у рату заиста постигао тако много значајних резултата оперативним путем, уследио је одговор: „Усуђујем се рећи да се, по правилу, постижу резултати тамо где се посла лати искусан хирург. Иначе, то не треба родити. Прилив рањеника је најчешће толики да је боље ићи на сигурно. У прво време сам под вођством чувеног професора Фон Етингена изузетно много научио о том питању. Јер, задатак ратног хирурга је нешто посебно. Он мора да делује што је конзервативније могуће, реституцијски у бу-

Видом Ризнић, да би 1918. године дошао у Куршумлију. Лечећи цивилно становништво и рањене припаднике Српске војске, др Малгард се истакао изузетном посвећеношћу свом хуманом раду и посвећеношћу народу у којем се нашао. У изградњу Градске болнице у Куршумлији улагао је не само велики труд већ и сопствена финансијска средства. Ишао је од села до села, од куће до куће, лечио и помагао болесне и сиромашне. Није се довољно старао о својој породици, а понајмање о сопственом здравственом стању. Када је епидемија шарлаха захватила Топлички и Јабланички крај, др Малгард се разболео и умро 17. новембра 1920. године. Сахрањен је на градском гробљу у Куршумлији, о трошку општине, која је убрзо реализовала иницијативу за подизање спомен-обележја у знак захвалности.

квалном смислу, и мора да зна у којим ће случајевима интервенисати. На пример, прострељену лобању је најбоље отворити, извадити крхотине и побринути се за смањење притиска. Трбушне ране, пак, по правилу никад не треба оперисати. Пацијент треба да мирује; треба га лечити ледом и опијумом. То је професор Китнер запазио још у Трансвалском рату. Од пацијената са ранама у пределу трбуха, које није оперисао, изгубио је тринаест, а од оних које јесте оперисао 26 процената. Могуће је чак да зрно прође кроз читав трбух а да не оштети ниједно црево захваљујући њиховој способности контракције. Ако црево нешто овлаш окрзне, оно се згрчи – и тако се зрно провуче кроз лабиринт. Имао сам такве случајеве...”

Радећи скоро даноноћно као главни хирург Војне болнице у Ваљевоу др Ван Тинховен је, по својим речима, само у периоду између 8. августа, када је стигао у Ваљево, и 23 септембра 1914. оперисао 235 пацијената, од којих је 67 умрло. Већина након операција главе, трбушних рана и рана кичмене мождине.

Убрзо након што је оставио ову дневничку белешку, др Ван Тинховен сучио се са потребом евакуације Војне болнице, имајући у виду непосредну опасност од аустроугарских трупа које су напредовале ка Ваљевоу. Желећи да што дуже буде у могућности да са члановима своје медицинске мисије пружа неопходну помоћ рањеницима, он је одлагао евакуацију болнице све до 1. новембра те године, када је наређење о премештању болнице издао шеф санитетске службе Срп-

Ужаси страдања

ске војске. Чланови његове екипе евакуисали су се пут Чачка, затим у Ниш и, коначно, у Зајечар. Крајем новембра, пратећи убрзано напредовање Српске војске током Колубарске битке, холандска медицинска мисија вратила се, преко Младеновца и Лазаревца, у

Надежда Петровић, сликар НОСИТИ СУДБИНУ СОПСТВЕНОГ НАРОДА

Надежда Петровић рођена је у Чачку 12. септембра 1873. године. Са породицом се 1884. године преселила у Београд, где је 1891. завршила Вишу женску школу. Следеће године (1892) положила је испит за наставницу цртања у средњим школама и постала ученица у атељеу угледног српског сликара Ђорђа Крстића.

Даље усавршавање започела је 1898. године у Минхену, у атељеу Антона Азбеа. Већ 1900. имала је прву самосталну изложбу у Београду, да би годину дана касније започела рад у минхенском атељеу Јулијуса Екстера. Од 1904. године ангажовала се у Србији, понајвише на организовању Прве југословенске уметничке изложбе, оснивању Ладе и Прве југословенске сликарске колоније у Сићеву и Пироту (1905).

У наредном периоду Надежда Петровић учествовала је на многим изложбама на ширем југословенском простору. Коначно, 1912. године основала је своју сликарску школу у Београду.

Сликарски опус наше велике сликарке, великог родољуба и хуманисте обухвата више целина. Међу њима се посебно издвајају минхенски (1898–1903), србијански (1903–1910), париски

Ваљево, у коме је обновљен рад Војне болнице. У необично тешким условима девастираног и опустелог града холандско медицинско особље сачекао је тежак задатак. Било је потребно уредити болницу, вратити је у функцију и учинити да се рањеницима пружа најбоља могућа нега и обезбеди њихов опоравак. До краја 1914. године др Ван Тинховен успео је да уреди болницу и, како је са задовољством истицао, учини све што је било до њега да ниједан од његових пацијената не оболи од пегавог тифуса, чија је епидемија наступила почетком 1915. године.

ЛЕКАРИ ХУМАНИСТЕ

Епидемија пегавог тифуса најпре је почела да се шири међу избеглицама које су биле исцрпљене дуготрајном оскудицом хране, умором и промрзлимама, да би касније захватила и ратне заробљенике. Убрзо се број оболелих од те опаке болести у Ваљево попео на неколико хиљада. Иако смештени у посебној болници, која се налазила изван града, њихова смртност износила је и до 90 одсто.

Болничка мрежа била је свеобухватна, уз сталне примере реквизиције, али масовно разболевање у јануару и фебруару 1915. надмашило је напоре санитета у организационом погледу. Низак ниво опремљености болница, које су и саме шириле заразу, кључни је разлог брзог отпуштања тек прездрављених болесника. Њихово кретање на релацији војска–болница–кућа поспешило је преношење болести. У јеку епидемије у ваљевском крају умирало је дневно 50 до 100 људи, а сматра се да је болести подлегло више од 3.500 војника, а сигурно и више од 4.000 становника.

Војничко гробље на Баиру, брежуљку изнад Ваљева, постало је тесно да прими све. Страдао је велики број лекара. Значајно место међу њима имају др Павле Војтех, мајор и референт санитета Дринске дивизије; Драгиња Бабић, прва Српкиња која је стекла диплому Берлинског медицинског факултета и током 1914. године била управник једне од болница; др Селимир Ђорђевић, који је обављао дужност управника у четири резервне болнице, а издвајао се према речима војводе Мишића „необичном савешћу и самопрегоревањем“. Вредна дивљења је пожртвованост Јеврејина др Семјуела Кука, који се одрекао вакцине у корист војника, а са-

(1910–1912) и ратни период (1912–1915). Сликарство Надежде Петровић, најзначајније српске сликарке с почетка прошлог века, уводи националну уметност у токове савременог европског стваралаштва.

Посебно је била ангажована на пољу хуманитарног рада, те је као добровољна болничарка учествовала у балканским ратовима и Првом светском рату. Пожртвована и посвећена неговању рањеника, трагично је преминула 4. априла 1915. од последица пегавог тифуса као добровољна болничарка чувене Војне болнице у Ваљево.

О трагичним догађајима из 1914. и 1915. године у Ваљево, као незаобилазни извор сведочи и поменута књига „Страхоће рата у Србији – дневник ратног хирурга“ холандског лекара Аријуса ван Тинховена, који је у том периоду био главни хирург Војне болнице у Ваљево, где је радила и Надежда Петровић. Објављивање те књиге на српском језику омогућило је 2005. године Министарство рада, запошљавања и социјалне политике.

Надежда Петровић сахрањена је на београдском Новом гробљу (парцела 3, гробница 22).

Дела велике српске ликовне уметнице чувају се у збиркама многих музеја и галерија у Србији. Она најзначајнија представљају драгуље колекција Народног музеја у Београду, Уметничке галерије „Надежда Петровић“ у Чачку, и других. Монументални споменик Надежди Петровић налази се у оквиру београдског Пионирског парка.

храњен је на гробљу Баир, где му је Амерички црвени крст подигао споменик.

Поред пацијената, од пегавог тифуса почели су да оболевају и лекари, тако да је у читавом Ваљево од њих 14 остало само петоро здравих. Међу оболелима нашли су се и поједини чланови холандске војномедицинске мисије, али и сам др Ван Тинховен. Захваљујући бризи својих колега он је у потпуности оздравио након дужег опоравка који је провео у Србији и Холандији.

Аријус ван Тинховен напустио је Србију тешко болестан у фебруару 1915. године и по налогу шефа санитарске службе Српске војске отпутовао на даље опоравак у Холандију, где је током 1915. године наставио свој хумани рад, предочавајући домаћој, али и међународној заједници шта се дешава на Балканском фронту. Када се потпуно опоравио, у немогућности да се врати у Србију, он је крајем 1915. године кренуо у Француску, где је наставио свој род ратног хирурга.

Конечно, поред војномедицинске мисије коју је предводио др Ван Тинховен, у Србији су крајем 1915. године боравила још двојица лекара из те земље. На основу сведочанстава др Славке Михаиловић, објављених у њеном дневнику *Облаци над градом*, Министарство унутрашњих дела Краљевине Србије примило је на рад у октобру те године двојицу холандских лекара. Према појединим натписима један од њих идентификован је као др Брејер. Извори о њиховом деловању у Србији, по свему судећи, нису сачувани, те се може закључити да је са њима окончано присуство холандских лекара у Србији у периоду балканских ратова и Првог светског рата.

Посматрајући у целини рад и пожртвованост мале групе холандских лекара и помоћног медицинског особља, као основни закључак издваја се чињеница да је највећи допринос раду здравствене службе у Србији у периоду између 1912. и 1918. године дала она екипа на чијем се челу налазио др Аријус ван Тинховен.

Делујући махом у Војној болници у Ваљево и бележећи дешавања на Балканском фронту, тај непосредни сведок великих борби, страдања и победа у биткама на Церу и Колубари, али и пандемије пегавог тифуса, први је, знатно пре др Рудолфа Арчибалда Рајса, светској јавности указао на све страхоте рата у Србији и на нехуманост припадника аустроугарских трупа и на злочине које су у том раздобљу починили над цивилним становништвом.

Налазећи се на страни нападнутог народа, Ван Тинховен је истакао како то *није народ дивљака и злочинаца, каквим је аустројска штампа покушавала да га прикаже, већ је то народ земљорадника којима је највећа жеља да буду остављени на миру. Народ, такође, са идеалима, са илузијом да ће још једном обновити велико српско царство из XIV века.*

Делујући у самом средишту ратних збивања и страхаота, др Ван Тинховен је постао и члан Међународне комисије за истраживање ратних злочина које су аустроугарске трупе починиле над цивилним становништвом. Током више од пола године боравка на Балканском фронту он је значајно допринео раду ваљевске Војне болнице, али и први обавестио ширу европску јавност о дешавањима на нашим просторима, предочивши истински карактер рата и страхоте који је он собом носио. Чињеница да је исказао хуманост у једном од најтежих периода нововековне српске борбе сврстала га је међу личности које су оставиле неизбрисив траг у нашој историји и свести овдашњег становништва. Лекар хуманиста, др Ван Тинховен представља једног од најплеменитијих пријатеља Срба и истрајног бранитеља све исправности њиховог отпора и борбе за очување независности своје државе у периоду балканских ратова и Првог светског рата. Боравак др Аријуса ван Тинховена и групе медицинског особља, која је на његов позив дошла из Холандије у хуману мисију у Србију током 1914. и 1915. године, можда је и најупечатљивији и најјаснији пример како се два географски удаљена народа могу разумети и како културолошке, историјске и религијске баријере могу уступити пред свешћу о потреби заједничке борбе за мир. ■

РАТНА 1915.

ГОДИНА ВЕЛИКОГ СТРАДАЊА

Ратна 1915. година, према наводима историчара академика др Владимира Стојанчевића, однела је око 1.050.000 људи, што чини близу четири петине укупних губитака које је Србија имала током четворогодишњег рата: 1.247.435 становника

Година 1915. била је посебно поразна по укупним губицима људства, борачког и цивилног, оба пола и свих узраста. До септембра те године само у Војсци страдало је 172.508, а приликом преласка Албаније још 77.455 лица. Разлог толике смртности, осим ратних дејстава, треба тражити и у изнурености, епидемијама различитих болести и општем стању становништва. У исто време, број убијених и несталих цивила износио је око 140.000 у односу на око 15.000 цивила страдалих и несталих током 1914. године. Уколико се тој поразној бројци дода и око 360.000 цивила и војника умрлих од епидемије пегавог тифуса и других болести у раздобљу од краја 1914. до пролећа 1915. године, укупни губици цивила износили су око 500.000. Сем тог броја, по накнадним службеним подацима српске Комисије за репарацију, у окупираној Србији, за време трајања борби, те због прогона и интернирања, до краја 1915. године нестало је још око 260.000

Прелаз преко Албаније

лица. Тако је ратна 1915. година, према наводима историчара академика др Владимира Стојанчевића, однела око 1.050.000 људи, што чини близу четири петине укупних губитака које је Србија имала током четворогодишњег рата: 1.247.435 становника.

Ратна 1915. година, која је отпочела управо пандемијом пегавог тифуса, а окончана пуном обновом непријатељстава на српском фронту, у позно лето и јесен оставила је трага у многим писаним сведочанствима мањег обима. Многи догађаји из тог периода и подаци о појединцима који су се истакли својом несебичном помоћи српској држави и њеној војсци, потврђивали су чињеницу да хуманост и солидарност надилази националне, верске и идеолошке границе.

О томе сведоче и поступци Есад-паше, заповедника средишње Албаније, са којим је Влада Краљевине Србије 1915. године склопила важан споразум о војно-политичкој сарадњи и пружању узајамне помоћи.

Након неуспеха држава сила Антанте да на своју страну придобију Бугарску, Србија се у другој половини 1915. године нашла у изузетно тешком положају. После синхронизованог напада трупа Аустроугарске, Немачке и Бугарске на Србију, као једино решење јавила се идеја повлачења Српске војске преко Космета и Албаније на обалу Јадранског мора, и даље ка савезничким територијама. Суочени са сталним нападима знатно надмоћнијег непријатеља, тешким временским условима и неприступачним теренима, припадници Српске војске наишли су на територији средишње Албаније на преко потребну савезничку помоћ коју је организовао Есад-паша.

У знаменитом прогласу својим сународницима од 3. новембра 1915. он је, поред осталог, поручио: „Чујте, Албанци и Турци, кроз Албанију пролази Српска војска! Војска као војска тражиће од вас да купи храну. Српски војници немају другог новца сем папирне банкноте од 10 динара. Али, знајте да је она равна турској мекедији. И ко покуша да побије њену вредност, уједаће се тамо где се нико не уједа!“

Последице ратне 1915. године, о којима је претходно било речи, засигурно би биле веће да Српска војска током свог трагичног преласка средишње Албаније није наилазила на сарадњу највећег дела локалног албанског становништва. Хумани и витешки гест Есад-паше с временом је углавном потиснут под теретом бројних предрасуда и стереотипа о српско-албанским односима у прошлом веку. Напустивши војну и политичку сцену у каснијем периоду, Есад-паша остао је до краја свог живота веран принципима српско-албанске сарадње, што му је део сународника озбиљно замерио.

Остајући веран савезништву успостављеном и потврђеном током Првог светског рата, Есад-паша затражио је од чланова своје породице да, након смрти, буде сахрањен заједно са својим српских савезницима. Његова жеља је и остварена, те су његови посмртни остаци похрањени у посебној гробници која се налази у оквиру комплекса највећег српског војног меморијала на тлу Републике Француске – Српског војничког гробља у Тијеу крај Париза. Једноставни камени надгробник са јасним исламским обележјима међу мноштвом камених крстова на гробљу у Тијеу деценијама сведочи о могућности сарадње две културолошки, верски и идеолошки диференциране етничке балканске скупине, које су своју за-

Форсирање реке

једничку прошлост и садашњост оптеретиле вишеслојним неразумевањем и конфронтацијама.

Слични примери хуманости и солидарности са државом, њеним оружаним снагама и избеглим становништвом које се нашло у стању суштинске егзистенцијалне угрожености, као што се догодило Краљевини Србији током Првог светског рата, представљали су знаке снажне и искрене подршке појединаца, мањих хуманитарних, медицинских и феминистичких организација, које су потицале са територија већег броја европских, али и северноафричких и северноамеричких држава и Аустралије.

ПОМОЋ ПРЕКО ВЕЛИКЕ ВОДЕ

У нашој јавности се недовољно зна о изузетном хуманитарном деловању медицинског особља које је у Краљевину Србију долазило из далеких прекоморских и преокеанских држава, попут Канаде, Аустралије, Сједињених Америчких Држава или Египта.

Мала спомен-плоча, не тако давно постављена на здању Српског лекарског друштва у Београду, изражава захвалност канадским лекарима и техничарима – припадницима медицинске мисије која је у Србији боравила између 1914. и 1918. године. Једна већ избледела фотографија у својеврсном музеју Српског лекарског друштва у Београду пажљивом посматрачу откриће лик једног од водећих канадских државника прошлог века – Лестера Боулса Пиерсона (Lester Bowles Pearson), председника Владе Канаде у периоду између 1963. и 1968. године, и добитника Нобелове награде за мир 1957. године, као члана канадске медицинске мисије при Српској војсци током Првог светског рата.

Лестер Боулс Пиерсон (Поронто 1897. – Отава 1972), као младић дошао је у ратом захваћену Србију и у оквиру канадске медицинске мисије пружао помоћ рањеним, напором и глађу изнуреним припадницима Српске војске и избеглицима. После повратка у домовину он је очувао успомену на храбар мали балкански народ, који се сплетом несрећних историјских околности нашао у самом средишту ратног вртлога, током кога је изгубио близу 30 процената активног становништва и доживео ненадокнадива ма-

теријална разарања. Каснији веома блиски и пријатељски односи Југославије и Канаде, успостављени у првим деценијама после окончања Другог светског рата, засновани су управо на личном искуству Лестера Боулса Пиерсона, стеченог током боравка на Балканском фронту, али и на његовом великом политичком и државничком утицају у својој земљи педесетих и шездесетих година прошлог века.

Симболичан знак захвалности Срба пожртвованим канадским лекарима и хуманитарцима, у виду спомен-плоче, постављен је пре више година у холу Медицинског факултета у Торонту, те заједно са спомен-плочом на здању Српског лекарског друштва у Београду представља једини знак и подсећање на хуманисте који су дошли из далеке прекоокеанске земље како би се ставили на располагање влади државе о којој су тако мало знали. Њихов гест, на жалост, памти мали број припадника савремених генерација у обе државе, што потврђује стару народну изреку по којој време лечи све ране, али и некада неоправдано носи заборав личности које су својим делима допринеле спасавању великог броја људи.

Посебну вредност за потпуније познавање и промишљање периода Првог светског рата у Србији имају сведочанства припадника бројних војномедицинских и хуманитарних мисија које су у Србију и на Солунски фронт стигле из Велике Британије.

ХРАБРОСТ НА БОЈНОМ ПОЉУ

Међу првима, своју мисију у Србију упутила је организација Црвеног крста Велике Британије. Ту мисију чинило је осам медицинских сестара, а међу њима су се налазиле Флора Сендс и Емили Симондс. Та мисија деловала је у оквиру 1. резервне болнице која је почетком рата била смештена у Крагујевцу. После истека боравка у Србији, те две болничарке вратиле су се у Велику Британију, где су отпочеле акцију прикупљања неопходне помоћи за земљу у којој су боравиле. Већ у јануару 1915. године, са прикупљеном помоћи вредном ондашњих 2.000 фунти стерлинга, оне су се запутиле у Ваљево, које је представљало жариште борбе против пандемије пегавог тифуса. Сав прикупљени медицински и хигијенски материјал предат је особљу Војне болнице у Ваљево.

Када је отпочео здружени напад армија држава Централних сила на Србију у позно лето 1915. године, Флора Сендс је добровољно ступила у 2. гвоздени пук и са њиме прешла Албанију, стигла на острво Крф и упутила се са својим саборцима на Солунски фронт. Добила је чин каплара, поднаредника, наредника и поручника Српске војске. За показану хуманост и храброст на бојном пољу одликована је Карађорђевог звездом са мачевима. То високо српско одличје добили су само изузетни појединци који су показали посебну храброст у оружаним сукобима.

Флора Сендс удала се после окончања Првог светског рата за пуковника Руске царске војске Јурија Јуденича и остала да жи-

Плава гробница

ви у Београду. Страхоте Другог светског рата провела је у Аранђеловцу, да би се после ослобођења вратила у родну Велику Британију. Умрла је у Ипсвичу.

Поред медицинске мисије коју је у Србију упутила организација Црвеног крста Велике Британије, из исте државе на Балканском фронту нашле су се или су деловале и Англо-српска болница др Џемса Берија, Болница за инфективне болести под управом вицеадмирала Ернеста Троубриша у Београду, организација Српски потпорни фонд са седиштем у Лондону, Пољска болница лејди Лејле Пецет, Пољска болница др лејди Корнелије Виборн, Пољска болница госпође Синклер Стобарт, и читав низ пољских болница под окриљем Организације шкотских жена.

Заједно са британским лекарима и болничаркама, у Србији су у истом периоду деловале и разнорodne медицинске и хуманитарне мисије које су ту стигле из Сједињених Америчких Држава, Русије, Француске, Грчке, Италије, Јапана, Египта, Румуније, и других држава. Осим медицинске мисије коју је у Србију упутила Организација Црвеног крста Сједињених Америчких Држава, на територији захваћеној оружаним сукобима деловале су и Рокфелерова комисија, Болница др Едварда Рајана и Санитетска мисија др Ричарда Стронга.

Велики број лекара и чланова помоћног медицинског особља, који су током четири ратне године боравили у Србији, остали су, поред резултата свог стручног и хуманог рада, и бројна писана сведочанства о земљи у којој су деловали, менталитету локалног становништва, обичајима, догађајима и процесима чији су савременици и непосредни учесници били. Стога је њихово писано сећање један од важних сегмената потпуног сагледавања периода Првог светског рата на тлу Краљевине Србије. Без тих писаних осврта наше познавање тог историјског процеса било би непотпуно. Са друге стране, сећање на њих и њихово хумано дело у Србији представља једини начин одуживања за пожртвованост, самопрегор и жртву коју су поднели. ■

Прилог припремио
Дејан РИСТИЋ